

Veronika Štěpánová

Pojetí výslovnosti v českých výkladových slovnících (výzva k diskusi)*

The conception of pronunciation in Czech monolingual dictionaries (a call for discussion)

ABSTRACT: The article deals with conceptions used for the purpose of determining and presenting pronunciation forms in the entries of Czech monolingual dictionaries. This topic is currently of increasing importance, as a new dictionary is being developed at the Institute of the Czech Language. Data from commonly available dictionaries have shown that the conception in use is far from unified, and the approach chosen by the individual manuals is not always upheld; moreover, it is often considerably obscure and inappropriate (e.g. the transcription of foreign loan words with the combination of *i* + vowel). From the point of view of transcription, problematic phenomena include the sound [x], voiced affricates, terminal consonants, the groups *di*, *ti* and *ni*, the glottal stop, or recording of stress. The main aim of the text is not to determine definitive unambiguous rules (though many such rules are outlined), but rather, to initiate a broader discussion concerning suitable types of transcription, methods of gathering the necessary data, and the general approach used for the transcription of orthographic doublets.

Key words: pronunciation, Czech monolingual dictionaries, phonetic transcription, lexicography

Klíčová slova: výslovnost, české výkladové slovníky, fonetická transkripce, lexikografie

Cílem tohoto příspěvku je upozornit na některé otázky, které souvisejí s uváděním výslovnostních podob ve slovnících a dalších jazykových příručkách češtiny.¹ Tato problematika nabývá na aktuálnosti v souvislosti s potřebou nového lexikografického popisu současné češtiny. Článek se zaměřuje na stávající situaci ve výzkumu české výslovnosti a na materiálu nejpoužívanějších slovníků češtiny poukazuje na některé nejednotnosti, s nimiž se lze setkat (mimo jiné při práci v jazykové poradně Ústavu pro jazyk český, dále jen ÚJČ). V dosavadních českých slovnících se např. vyskytují rozdílné přístupy k uvádění výslovnosti, které odrážejí dvojí možné pojetí vztahu mezi

* Článek vznikl v rámci grantového projektu GA ČR č. 13-00372S a s podporou RVO: 68378092. Za cenné konzultace a doporučení děkuji prof. Zdeně Palkové.

¹ Příspěvek je zaměřen výhradně na výkladové slovníky češtiny (a slovníkovou část Pravidel českého pravopisu), nikoli na slovníky překladové. Pozornost je věnována rovněž pouze apelativní, nikoli propriální slovní zásobě. Při prepisech výslovnosti je zde užívána česká fonetická transkripce, odlišný způsob přepisu se ponechává při citacích z příruček nebo v doslovných citacích e-mailových dotazů kvůli zachování jejich autenticity. Rozdíl mezi českou fonetickou transkripcí a prepisy ve slovnících spočívá především ve znacích pro i-ové vokály, pro vokalickou délku a v některých dalších symbolech (viz dále).

psanou a mluvenou podobou jazyka. Svěbytnou otázkou, o které bude pojednáno podrobně, je způsob transkripce uplatněný v českých slovnících a příručkách. Příspěvek si v tomto rozsahu nemůže klást za cíl dané téma zcela vyčerpát² ani nabídnout ideální, jednoznačná a snadno proveditelná řešení, měl by spíše iniciovat diskusi na toto téma.

1. Současné příručky zaznamenávající výslovnost

Dvě základní příručky kodifikující³ výslovnost apelativ v češtině – Výslovnost spisovné češtiny I: Zásady a pravidla: Výslovnost slov českých (VSC I) a Výslovnost spisovné češtiny: Výslovnost slov přejatých (VSC II) – jsou obtížně dostupné, a především pak v některých aspektech zastaralé.⁴ Otázkou, zda považovat v oblasti ortoepie za kodifikační i novější publikace Pravidla českého pravopisu (PČP), Slovník spisovné češtiny (SSČ), Nový akademický slovník cizích slov (NASCS) se autorka tohoto článku již zabývala v jiných příspěvcích (Štěpánová, 2013b, s. 138; Štěpánová, v tisku). Dalšími zdroji, z nichž lze čerpat údaje o výslovnosti jednotlivých apelativ, jsou např. Nová slova v češtině 1 (NSČ 1), Nová slova v češtině 2 (NSČ 2), Internetová jazyková příručka (IJP), Pravidla českého pravopisu od nakladatelství Lingea (PČPL) a Slovník současné češtiny od téhož nakladatelství (SSoučČ). Jako problematické lze vnímat především to, že i nejnovější zdroje často pouze mechanicky přejímají výslovnostní podoby ze starších slovníků, aniž by byly podloženy aktuálnějšími (socio)fonetickými výzkumy normy, případně příručky vzniklé skoro ve stejné době doporučují varianty odlišné, které nejsou ve vzájemné shodě.⁵

2. Výslovnostní problematika v ÚJČ

V oddělení současné lexikologie a lexikografie ÚJČ od počátku roku 2012 vzniká nový všeobecný výkladový slovník současné češtiny středního rozsahu. Detailní koncepcí uvádění výslovnosti u jednotlivých hesel se však teprve řeší, a to zejména vzhledem k následujícím okolnostem: Jako největší problém se v tomto ohledu jeví skuteč-

² Tento příspěvek tak blíže nepojednává kupř. o možných metodách výzkumu aktuálního výslovnostního úzu (normy), o obecných koncepčních otázkách, jako například u kterých slov ve slovnících výslovnostní podoby uvádět a u kterých nikoli, atp. Těmto rozsáhlým tématům by však měla být v budoucích (diskusních) příspěvcích rovněž věnována zvýšená pozornost.

³ Za kodifikační příručky považuje autorka příspěvku práce, které jsou jako kodifikační všeobecně přijímány (především lingvisty) a zároveň samy sebe za kodifikační považují. Je si vědoma toho, že pojem „kodifikační příručka“ může být diskutabilní a že zařazení konkrétních prací mezi příručky, které jsou jakožto kodifikační všeobecně vnímány, je do značné míry kritérium sporné a subjektivní.

⁴ Tvrzení o zastaralosti platí zejména v případě kodifikace slov přejatých, tj. o VSC II, od jejíhož vydání přibývalo do češtiny množství výrazů, které zde nejsou zachyceny, navíc mezitím došlo ke zřetelným posunům v ortoepické normě a rovněž ke změnám ortografické kodifikace. Avšak i pravidla uvedená ve VSC I by si zasloužila revizi, a především doplnění a upřesnění.

⁵ Např. u výrazu *menu* je ve VSC II kodifikována pouze výslovnost [meni], PČP od roku 1993 však uznávají i podobu [menu]. Odtud pravděpodobně tuto informaci přebírá i NASCS. Opravené vydání SSČ (rok vydání 2003), které by mělo být s aktuálně platnými PČP v souladu, však podobu [menu] vůbec neuvádí (pouze [meni]).

nost, že pro zvukovou rovinu jazyka dosud neexistují rozsáhlejší korpusy, z nichž by bylo možné získávat potřebný materiál.⁶ Další komplikace souvisí s nedostatkem specialistů (fonetiků) zabývajících se intenzivně výzkumem současné české výslovnosti, kteří by měli potřebné lexikografické zkušenosti. V ÚJČ je tato situace způsobena zejména tím, že ke konci roku 1992 bylo zrušeno fonetické oddělení, kvůli čemuž zde pak foneticky zaměřený výzkum češtiny zcela ustal. Nikdo z tehdejších členů tohoto oddělení již v ÚJČ zaměstnán není, což ztěžuje snahu kvalitní fonetická bádání rychle obnovit a s lexikografy na výslovnostních podobách uváděných ve slovníku spolupracovat. Pokud by se tato situace měla vyřešit tím, že by se do nového slovníku pouze „opisovaly“ výslovnostní podoby ze starších zdrojů nebo se doplňovaly jen na základě (často velmi nespolehlivého a nutně omezeného) povědomí zpracovatelů hesel, případně se výslovnost u hesel neuváděla vůbec, jistě by to vedlo ke snižování hodnoty celého lexikografického díla. Jak upozornil S. Ondrejovič (2001, s. 108): „O důležitosti fonetickéj, resp. ortoepickéj zložky v slovníkoch by nemalo byť vôbec sporu.“

3. Možné přístupy k uvádění výslovnosti ve slovnících

Pokud jde o uvádění výslovnostní podoby u slov, u nichž se vyskytuje (nejméně) dvojí pravopisná podoba (jedná se tedy především o slova cizího původu), zjišťujeme, že se lze v českých příručkách setkat s dvojnásobným způsobem zápisu. Např. slovo označující ‚obchod s módním zbožím‘ se v češtině zapisuje buď jako *butik*, nebo jako *boutique*. Příručky se shodují na zvukové podobě [butk], nalézáme tu však dvojí způsob uvádění ortografické a ortoepické formy: (1) SSČ (a rovněž např. SSoučČ) uvádějí zápis: *butik* [-ty-], *boutique* [butyk]; (2) v NASCS je toto heslo zpracováno jako: *butik*, *boutique* [butyk].⁷ Nejedná se o nepodstatnou, marginální záležitost, jak by se na první pohled mohlo zdát: odráží se tu totiž dvojí možné chápání vztahu mezi mluvenou a psanou podobou jazyka. V případě prvního zápisu je primární grafická podoba (forma zvuková z ní vychází – každá z grafických variant je opatřena i záznamem zvukové podoby, ačkoli jde o jeden a tentýž sled hlásek), v druhém případě jde o roviny samostatné (tzn. v rovině grafické má slovo dvě odlišné podoby, v rovině zvukové varianty nejsou, existuje pouze podoba jedna; tj. v češtině lze výraz [butk] zaznamenat v grafice

⁶ O potížích s využíváním korpusů mluveného jazyka, které vznikají např. v Ústavu Českého národního korpusu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, pro fonetické účely viz např. Štěpánová, 2013a, a Štěpánová, v tisku. Korpus nahrávek profesionálních rozhlasových mluvčích Monolog (2012), který vybuodovala autorka tohoto příspěvku, by mohl být jedním ze zdrojů, z něhož by se informace o zvukové podobě současné češtiny daly získávat. Kvůli svému omezenému rozsahu (co do počtu nahrávek, mluvčích a zachycení pouze jednoho typu komunikační situace) však nemůže být zdrojem jediným.

⁷ Pokud se však do NASCS podíváme na jiná hesla, zjišťujeme v tomto ohledu jistý nesoulad. Kupř. zpracování slova, které má grafickou podobu *disko* a *disco* a vyslovuje se jako [disko], by podle postupu užitého u hesla *butik/boutique* mělo mít podobu: *disko*, *disco* [dysko], uvedeno je však: *disko* [dy-], *disco* [-sko]. Pro všímavého uživatele slovníku (např. nerodilého mluvčího učícího se česky) může být tato nejednotnost matoucí. Mohl by např. vyvodit, že zápis *butik* se čte jako [butk], protože se v úvodním poučení dočetl, že „[s]labiky s měkce vyslovovaným *t*, *d*, *n* před *i* [ti, di, ni] se údajem o výslovnosti nekomentují, zatímco slabiky s výslovností [ty, dy, ny] jsou přepisovány vždy“ (NASCS, s. 8–9).

dvěma způsoby: *butik* a *boutique*). VSČ II heslo *butik/boutique* neobsahuje, z analogických případů však lze vyčíst, že by heslo pravděpodobně bylo řešeno druhým ze způsobů (srov. zde např. hesla *frontispice/frontispis* [-tyspis]; *gerilalguerilla* [ge-la]). Je pravděpodobné, že k užití tohoto druhého způsobu zápisu budou mít blíže spíše zpracovatelé foneticky zaměřených příruček (není tedy překvapivé, že tento princip zápisu se užívá např. ve VSČ II), první pojetí pak bude bližší spíše autorům příruček zaměřených primárně na pravopis (je uplatněno např. v PČP a ve všeobecných výkladových jazykových slovnících). V rámci jedné příručky by však měl být důsledně využíván pouze jeden z možných postupů, který by měl být srozumitelně vysvětlen.

Otázku, který z uvedených přístupů zvolit, je potřebné řešit i u slov, která mají dvě různé varianty jak pravopisné, tak i výslovnostní. Zvolme si za příklad heslo *citron*/*citrón*. To může mít dvě různé podoby:

- 1) citron [-on, -o:n], citrón [-o:n]
- 2) citron, citrón [-on, -o:n]

Zápis č. 1 říká, že slovo, které se píše *citron*, má dvě možné zvukové podoby: [citron, citro:n], pokud však užijeme grafickou podobu *citrón*, náležitá výslovnost je pouze jedna, tj. [citro:n]. Jak vyplývá z odpovědi tazatelům, tento přístup uplatňuje např. i jazyková poradna ÚJČ. Písmeno *o* zde tedy slouží jako bezpříznakový člen binární opozice, grafém *ó* jako člen příznakový.⁸

Zápis č. 2 značí, že v jazyce máme výraz označující „žlutý kyselý plod jednoho druhu citroníku“, který má dvě grafické podoby: *citron* a *citrón* a rovněž dvě podoby výslovnostní: [citron, citro:n]. Princip zápisu č. 2 je užít ve VSČ II. Slovo *citrón* se v době vzniku této příručky psalo pouze dlouze, takže přímo toto heslo není v tomto ohledu názorné, jiným, analogickým příkladem může být *baktérie/bakterie* [-térije]/[-te-].

Autoři současných PČP a výkladových slovníků češtiny u hesel tohoto typu výslovnost explicitně neuvádějí (z jejich hlediska se výslovnost od grafiky neodlišuje; pokud by ji zaznamenali, použili by nejspíše postup uplatněný v zápise č. 1, viz příklad *butik* výše). Jak však vyplývá z dotazů adresovaných jazykové poradně ÚJČ, někteří tazatelé vnímají tuto skutečnost jako problém, který chtějí s lingvisty řešit.⁹

Jako problematický se jeví obecný přístup k uvádění výslovnosti, který zvolil např. NASCS. V poučení pro uživatele slovníku se lze dozvědět, že se výslovnost neoznačuje, pokud se vyslovovaná podoba shoduje s podobou psanou. Zároveň se však neuvádí ani v případech, kdy je možná výslovnost dubletní, a není proto možné se dopustit chyby. Nejen běžný uživatel, ale zřejmě ani lingvista pravděpodobně nebude schopen rozlišit, kdy je připuštěna dubleta a kdy je doporučena jen jedna zvuková podoba odpovídající jediné podobě grafické.

⁸ Pokud by se tento způsob zápisu vyskytoval v kodifikačních příručkách, které jsou závazné pro školní výuku, mohlo by dojít v extrémním (a snad nepravděpodobném) případě k tomu, že by v diktátu bylo vysloveno [citron] a žákem zapsaná varianta *citrón* by byla v souladu s logikou užitou při zpracovávání hesla hodnocena jako chybná.

⁹ Pro ilustraci uvedme část e-mailu od jedné tazatelky: „Opravdu lze u všech (!) substantiv zakončených na -on vyslovovat krátké i dlouhé -ó-, ale u jejich variant zakončených na -ón lze vyslovovat jen dlouze?“

Podobně je potřebné dbát při tvorbě slovníků na systematicčnost v (ne)uvádění fonetických prepisů. Nejednotnost lze spatřit např. v SSČ u cizích slov začínajících na *di-*. Pokud se podíváme na tři za sebou jdoucí hesla *disent*, *disertaceldizertace* a *disgustovat*, u prvního z nich je uveden zápis [dy-] řešící pouze počáteční hláskovou skupinu *di-*, nikoli (zřejmě podstatnější) problém výskytu hlásek [s]/[z] uprostřed slova. U *disertaceldizertace* se neuvádí výslovnost žádná („tvrdá“ výslovnost skupiny *di-* není přítom u slova *disertaceldizertace* o nic „evidentnější“ než u předcházejícího výrazu *disent*), u *disgustovat* je uveden překvapivě „komfortní“ prepis [dyz-], ačkoli je zde přítomnost hlásky [z] zcela zřejmá vzhledem k tomu, že v češtině probíhá v takovýchto hláskových skupinách automaticky regresivní asimilace znělosti, takže před znělým konsonantem [g] se neznělé [s] nikdy nevyskytuje.

V českých slovnících se výslovnostní podoby u jednotlivých hesel uvádějí tradičně pouze tehdy, pokud vztah mezi psanou a zvukovou podobou není pravidelný, tj. jestliže se vyslovovaná podoba slova liší od grafické jinak, než jak je v domácí slovní zásobě obvyklé (např. zapsaná výslovnostní podoba výrazu *když* [gdiš] se sice od ortografického zápisu podstatně liší, jde však o rozdíly v češtině pravidelné a snadno zobecnitelné, z tohoto důvodu není fonetický prepis u drtivé většiny domácího a zdomácnělého lexika potřebný; rovněž by byl nadbytečný u té části přejatých slov, v nichž se výslovnost od ortografie nijak neodlišuje, srov. *bagr* atp.). Pokud je nutné výslovnostní podobu zaznamenat, měla by pak zcela odrážet skutečnou realizaci a respektovat kupř. obligatorní asimilační znělostní změny, které se v češtině vyskytují. Obezřetnost při prepisech je tak na místě zejména v případě souhláskových skupin – zápis [bekgraund], který uvádí u hesla *background* NASCS, je z tohoto pohledu chybný, kombinace neznělého *k* a následujícího znělého *g* uvnitř slova se v češtině nevyskytuje a není pro českého mluvčího přirozená.¹⁰

4. Problematika způsobu transkripce

Většina českých slovníků a příruček, které uvádějí výslovnostní podoby a jsou určeny pro širokou veřejnost, pracuje s tzv. českou fonetickou transkripcí,¹¹ která je kvůli laickým uživatelům ještě mírně upravena a zjednodušena (přiblížena pravopisnému systému). Neužívá se např. fonetické transkripční soustavy IPA, která by byla pro českou nelingvistickou veřejnost mnohdy jen obtížně srozumitelná a zbytečně komplikující. Vhodná a nutná je IPA především pro komparativní účely, tj. tam, kde je potřebné srovnávat např. výslovnost ve dvou různých jazycích. To však není případ běžných všeobecných jednojazyčných výkladových slovníků.

¹⁰ Většina uživatelů slovníků si takovýchto nedopatření zřejmě nepovšimne a bude realizovat náležitou podobu [beggraund] (případně zjednodušenou variantu [begräunt]), problematická však mohou být např. pro nerodilé studenty češtiny.

¹¹ Podrobnosti o české fonetické transkripci viz webová stránka Fonetického ústavu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy: <<http://fu.ff.cuni.cz/vyuka/transkripce/ceska.htm>> (cit. 27. 5. 2013).

4.1. Znak pro hlásku [x]

Česká fonetická transkripce ve shodě se soustavou IPA zapisuje neznělou velární frikativu jako [x], ve slovnících a příručkách pro širokou veřejnost (a to i ve VSC II) se však tato hláaska dosud tradičně přepisuje jako digraf [ch], tedy ve shodě s její spřežkovou podobou v grafice. Spojení hlásek [c] a [h] v rámci jednoho slova se totiž ve spisovné češtině nevyskytuje.¹² Jde o ústupek pro pohodlí té části uživatelů, kteří neznají ani základy transkripčních systémů a pro něž by mohl být znak [x] komplikací v porozumění (měli by např. tendenci číst zápis [xunta] jako [ksunta]). Toto řešení však není bez nevýhod. Porušuje se zde totiž základní princip fonetické transkripce, v níž má jednu hlásku představovat vždy právě jeden znak. S tím souvisí i fakt, že zápis [ch] neupozorní nepoučenou část uživatelů na jeden z rozdílů mezi českou výslovností a pravopisem, tj. že v písmu nemusí jedné hláске odpovídat vždy pouze jeden grafém. Největší nesnáza může tento zápis způsobit cizincům, kteří potřebují zjistit náležitou výslovnostní podobu českých slov. Zavedení např. „kompromisního“ zcela nového znaku typu [čh] se nezdá být vhodným řešením této situace. Pokud se tedy místo náležitého [x] vyskytne v transkripci [ch], měla by dotyčná příručka v úvodu obsahovat i náležité vysvětlení. O (ne)výhodách užívání nezjednodušené české fonetické transkripce i v příručkách pro širokou veřejnost viz zejména 4.7.

4.2. Znaky pro znělé afrikáty

V příručkách zachycujících výslovnostní podoby slov se lze setkat se dvěma druhy znaků pro znělé afrikáty. VSC II a např. také Zeman (2008) přepisují realizaci se znělou prealveolární afrikátou ve slově *zeugma* jako [ʒeu-], zatímco NASCS a SSJČ jako [dzeu-]. Totéž platí analogicky pro znělou postalveolární afrikátu, srov. např. *adagio* [adáʒo] ve VSC II versus [adádʒo] v NASCS, PČP, SSČ nebo SSJČ. Vzhledem k tomu, že znaky [ʒ] a [ʒ̣] nejsou běžným uživatelům příruček bez předchozího vysvětlení jasně srozumitelné a že navíc mohou být matoucí zejména pro nerodilé mluvčí, kteří jsou obeznámeni s významem těchto symbolů v transkripci IPA,¹³ je pravděpodobně nejlepším řešením v tomto případě i v nefonetických příručkách užívat znaky [ḍʒ] a [ḍʒ̣], které odpovídají české fonetické transkripci a budou zřejmě pro většinového uživatele neproblematické. S dnešními technickými možnostmi by s neobvyklým požadavkem spojit dvojici písmen *dz* a *dž* horním obloukem nemusel být v sazbě problém. Zápis

¹² Zvláště v oblasti nespisovného lexika, mezi okazionalismy a archaismy se vyskytují některé složeniny (obvykle jde o alespoň částečné přejímky z němčiny), jejichž první část končí písmenem/hláskou *c* a druhá část začíná písmenem/hláskou *h*, např. *báčhamr*, *švarchandl*, *kurchasák*, *puchoblík* atp., dále expresiva typu *mlachuba*, *truchra*, podobně se může chovat i příjmení *Tluchoř*. Takováto slova a jejich výslovnostní podoba se však většinou v běžných příručkách nezaznamenávají.

¹³ Srov. vyjádření na webových stránkách Fonetického ústavu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy <<http://fu.ff.cuni.cz/vyuka/transkripce/ceska.htm>> (cit. 27. 4. 2013): „Stojí za to poznamenat, že česká transkripce dříve využívala i některé symboly, které nejsou zcela transparentní, zvláště pro uživatele, kteří jsou obeznámeni s transkripcí podle IPA. Jedná se zejména o přepis znělých variant afrikát /c č/, tedy [ḍʒ ḍʒ̣] jako [ʒ ʒ̣].“

[dz] a [dž] bez spojovacího oblouku vede podle zkušeností autorky k tendenci hyperkorektně vyslovit místo jedné hlásky konsonanty dva, tj. *d+z*, oblouk nad oběma znaky by měl naznačit, že jde o hlásku jedinou. Je navíc teoreticky možné, že symboly [dz] a [dž] bez oblouku označující dvě samostatné hlásky by byly využity při přepisu slov, v nichž je mezi oběma hláskami morfemický šev a nevyslovuje se zde tedy afrikáta (srov. výrazy typu *bandzone*, *endzóna* atp.).

4.3. Velární varianta fonému /n/

Kombinační hláskové změny (např. asimilace znělosti, místa a způsobu artikulace), které jsou v češtině pravidelné, není ani u slov cizího původu potřebné v běžných slovnících zachycovat (např. ve slově *abstrakt* se vyslovovaná podoba od grafické liší pouze pravidelnou regresivní asimilační znělostní změnou *b-p*). To platí i pro obligatorní poziční variantu fonému /n/, kterým je před hláskami *k* a *g* velární [ŋ]. Pokud se v české fonetické transkripci kombinace hlásek *nk* nebo *ng* objeví, měla by být zapsána náležitým znakem, tj. [ŋk], respektive [ŋg]. Např. v NASCS u většiny slov, kde *k* tomuto asimilačnímu jevu dochází, není zvuková podoba zaznamenána (u hesel typu *dingo* se tak zde objevil pouze přepis problematické části, tj. [dy-]). Existuje však menší množství výrazů, u nichž je potřebné danou kombinaci zachytit i v přepisu, srov. v NASCS např. heslo *tinguait* [tyngva-]. Je pak namístě zvážit, zda v budoucích slovnících uvádět foneticky náležitou podobu se symbolem [ŋ]. (Naopak neobligatorní variantu fonému /m/, kterou je labiodentální [m̥], by v běžných příručkách vyznačovat speciálním znakem nebylo vhodné; uvedení obou možných výslovnostních podob např. u hesla *pommes frites*, tj. [pomfrit] i [pɔm̥frit], by bylo pro většinu uživatelů zbytečně komplikující.)

4.4. Hlávka j

Přepis výslovnosti u cizích slov, která obsahují kombinaci dvou samohláskových písmen, se v příručkách obvykle neuvádí, ačkoli se zde vyslovovaná podoba od psané odlišuje. Jedná se zejména o kombinace, které obsahují *i* + další vokál (*ialíá*, *ielié*, *iolió*, *iu*; kombinace *iilíi* a *iũ* se pak vyskytují v nepřímých pádech), mezi nimiž se v češtině vyslovuje hlávka *j*. Jde zde o slova typu *kardiak*, *seriál*, *terapie*, *hoteliér*, *stadion*, *symbióza*, *akvárium*. Existují i spojení zapisovaná s ypsilon, např. *ya*, *yo* (*kyanid*, *ichtyol*). Hiátová hlávka se v těchto kombinacích nekládá tehdy, pokud mezi samohláskami prochází šev mezi předponou a základem slova nebo složeniny (srov. např. *miliampér*).

Pokud se nebudou ve slovníkové části tyto skupiny transkribovat důsledně u všech hesel, je tento pravidelný jev vhodné alespoň reflektovat v obecných zásadách výslovnosti cizích slov. Jestliže se z jakéhokoli důvodu fonetický přepis takovýchto výrazů ve slovníku vyskytne, měl by zvukové realizaci plně odpovídat, tj. např. v NASCS by v hesle *piano* měla být uvedena podoba [pijá-], nikoli stávající [piá-].

Podobně problematický je záznam výslovnosti skupin, v nichž v grafice písmeno *i* za jiným samohláskovým písmenem následuje (zejména *ai, ei, oi, ui*; např. *kokain, kofein, celulooid, intuice*). Např. ve školních PČP nalezneme u výrazů *kofein, protein, kokain* dvě varianty výslovnosti: [-in] a [-ín]; akademické vydání PČP ani např. NASCS u těchto hesel zvukovou podobu neuvádějí. Zvolený způsob transkripce jednak vůbec neupozorňuje na hlásku *j* (v grafice nepřítomnou), jednak je pro uživatele nesrozumitelný a nejednoznačný (jak vyplývá z dotazů, které obdržela jazyková poradna ÚJČ, podrobněji viz Štěpánová, 2013b, s. 124). Teoreticky je totiž možné uvažovat u výrazů *kofein, protein, kokain* o třech různých variantách výslovnosti, tj. [kofejn/kofejm/ /kofejni:n] atd. Situace je zde pro mluvčí nezvyklá jednak tím, že není obvyklé, aby se u jednoho slova s jedinou grafickou podobou mohly vyskytovat tři zvukové varianty, jednak tím, že u podob typu [kofejn] dochází k redukci počtu slabik (což není jinde běžné). Varianty s dlouhým vokálem ([kofejni:n] atd.) a zřejmě rovněž podoby s vokálem krátkým ([kofejm] atd.) působí pravděpodobně navíc poněkud expresivně, rozhodně nikoli bezpříznakově.

Obdobně není náležitá transkripce [džoint] u hesla *joint* v NASCS, z níž nevyplývá, zda slovník doporučuje podobu [džojnt] (zřejmě ano), [džojnt], nebo připouští obojí.¹⁴ U jiných hesel (např. *celulooid*) není oproti tomu v PČP, v SSČ ani v NASCS výslovnost uvedena vůbec, avšak může zde vzniknout podobná nejasnost (VŠČ II u slova *celulooid* uvádí dvě varianty: [-lojit], [-lojt]).

Označovat výslovnost u výrazů tohoto typu je vhodné především proto, že nelze stanovit jednoduché pravidlo, ve kterých slovech se hlásky *j* vkládá mezi oba vokály, ve kterých psané *i* „nahrazuje“ a ve kterých je možná obojí podoba (srov. *naivní* versus *detail* versus *kokain*). Přepis výslovnosti by se pak měl objevovat i u slov typu *paranoia*, v nichž se vyskytuje skupina více než dvou samohláskových písmem, přičemž psanému *i* odpovídá vyslovované [j].

4.5. Koncové souhlásky

Dalším jevem, na který by mělo být v zásadách pro zpracování slovníků pamatováno, je zápis těch slov (zejména cizích), v jejichž jiných než základních tvarech se místo neznělé koncové souhlásky objevuje konsonant znělý, např. 1. pád: *džez, jazz* [džes], 2. pád *džezu, jazzu* [džezu]. Z fonetického pohledu je ideálním řešením postup, který byl zvolen ve slovníkové části ortoepické příručky VŠČ II, tj. u dotyčných slov uvádět jak podobu nominativu, tak i genitivu. V tištěných příručkách, které se na výslovnost přímo nespécializují, by však tento přístup byl značně neúsporný a možná

¹⁴ Tento jev vyskytující se ve fonetické transkripci v českých slovnících měl zjevně na mysli tazatel, který jazykovou poradnu ÚJČ oslovil s následujícím dotazem/připomínkou (text e-mailu je ponechán v autentické podobě): „Další nepřesností v české fonetice je, podle mého mínění, užívání (i) tam, kde se vyslovuje (j). příklad: late, tradičně foneticky (leit), (což by se mělo vyslovit jako (le-it), přesnější přepis fonetiky by však měl být (lejt)).“ Tazatel bohužel použil nevýstižný příklad, avšak názorně ukázal, že výskyt znaku *i* místo náležitého *j* (případně místo jeho kombinace s *j*) vyvolává v některých uživateli dojem, že je doporučeno realizovat podobu pouze s vokálem *i*, před nímž bude jakýsi předěl (pravděpodobně tedy ráz).

i informačně zahlcující. V běžných slovnících a v PČP se proto uvádí pouze výslovnost podoby základní se znělou souhláskou na konci (tj. [džez]), která jasně naznačuje, že 2. pád má náležitě znít [džezu], nikoli *[džesu]. Nevýhodou tohoto úsporného pojetí je, že uživatelům (včetně nerodilých mluvčích) nenaznačuje koncovou ztrátu znělosti (před pauzou), k níž dochází v češtině ve všech slovech (na rozdíl od některých cizích jazyků). Podle zkušeností autorky si tento jev mnoho mluvčích vůbec neuvědomuje, a pokud se o něm dozvědí, často této informaci nevěří a tvrdí, že v jejich řeči ke ztrátě znělosti nedochází (zejména to platí pro výslovnost slov přejatých). Nahlédnutí do slovníků je v tomto mylném názoru jen utvrdí. Další možný postup užívají autoři VSČ II ve výkladové části příručky (kde by uvádění podob 2. pádu vedlo rovněž k zahlcování a k nepřehlednosti textu na rozdíl od zdejší části slovníkové). Příkladové slovo *džez*, *jazz* by podle těchto zásad bylo přepsáno jako [džes*], přičemž hvězdička na konci transkripce naznačuje, že se v jiných tvarech téhož výrazu objevuje místo koncového neznělého konsonantu jeho znělý protějšek (srov. tabulku užití transkripce ve VSČ II, s. 12).

Ani znak * však není neproblematický; hvězdička se v lingvistických textech užívá zpravidla pro nesprávné nebo nedoložené tvary atp. Přepis výslovnosti, v němž by se hvězdička vyskytla, by tak mohl být nenáležitě intuitivně interpretován tak, že je daná zvuková podoba neortoepická (případně že je nesprávná výslovnost té hlásky, u níž je hvězdička napsána). Bylo by proto výhodnější vybrat pro daný účel jinou, dosud nevyužitou značku.

Obdobný problém nastává při uvádění výslovnosti u přejatých slov (většinou původem francouzských), u nichž je v nepřímých pádech obvyklé vyslovit i hlásku, která je sice v grafické podobě označena písmenem, avšak v pádech přímých se podle kodifikace nevyslovuje. Např. slovo *croissant* zní v 1. pádě [kroasan], avšak v nepřímých pádech by se podle obecných zásad uvedených ve VSČ II (s. 76) měla vyslovit i hláska [t], tj. např. 2. pád *croissantu* [kroasantu], nikoli [kroasanu].¹⁵

4.6. Označování jednoduché výslovnosti zdvojených souhláskových grafémů

K transkripci výslovnosti slov, v nichž se píše dvě stejná souhlásková písmena, lze přistoupit v zásadě dvěma způsoby (pomíjíme nyní situaci, kdy se autoři příručky rozhodnou tento jev nijak nereflektovat, případně transkribovat veškeré výrazy obsahující zdvojené grafémy bez ohledu na výslovnost): (1) přepisovat ta slova, v nichž se ve zvukové podobě realizují obě hlásky (srov. v NASCS hesla typu *subbas* [-bb-]; uživatel se z úvodního poučení dozví, že jednoduchá výslovnost zdvojených souhláskových grafémů se neoznačuje, viz NASCS, s. 9), nebo naopak (2) uvádět výslovnostní podobu pouze tam, kde dochází ke zjednodušení (např. v SSČ se u hesel typu *posttotalitní* transkripce neobjevuje, naopak u slov typu *grizzly* a *brutto* je jednoduchá výslovnost naznačena). Z hlediska obecných principů transkribování je druhý způsob

¹⁵ Stranou je zde ponechána otázka, zda je varianta bez [t] v genitivu a taktéž podoba s [t] v nominativu i v dnešní době nenoremní/nespisovná. Podrobněji o výslovnosti slova *croissant* pojednala A. Říhová (2005).

logičtější (přepis se uvádí tehdy, když se vyslovovaná podoba liší od psané), z hlediska množství přepisovaných hesel však bude pravděpodobně náročnější. Navíc jeho co možná nejméně přímá podoba, kterou zvolil SSČ např. u výrazu *brutto* [-to], nemusí být pro každého uživatele zcela zřetelná, lepším řešením by byl přepis typu [-uto], který díky širšímu hláskovému okolí jasně naznačuje výslovnost s jedním *t*. Ať již bude upřednostněna kterákoli možnost zápisu, je třeba důsledně dbát na její dodržování. Jako matoucí může totiž působit fakt, že např. v NASCS se v heslech *posttotalitní* a *posttraumatický*, která následují bezprostředně za sebou a v nichž se vyskytuje tentýž jev, jednou zdvojená výslovnost neoznačuje (u prvního z nich), ale u druhého se zaznamenává. Ani opačný postup při přepisu zdvojených grafémů, který zvolil SSČ, bohužel není dodržován jednotně, např. u hesla *buddhismus* je přepsána pouze jiná část výrazu [-z-], u hesla *watt* není transkripce uvedena vůbec.

4.7. Skupiny di, ti, ni

Jedním z nápadných rozdílů mezi českou fonetickou transkripcí a způsobem přepisu užívaným v analyzovaných příručkách je zápis hláskových skupin v písmu označovaných grafémy *di*, *ti*, *ni*. Pro zjednodušení zde budou uváděny pouze hláskové skupiny s krátkým *i*-ovým vokálem, pro skupiny s vokálem dlouhým však platí tytéž zásady a doporučení.

Česká fonetická transkripce by rozdíl mezi výslovností „tvrdou“ (s alveolárním konsonantem) a „měkkou“ (s palatálním konsonantem) zachytila náležitě jako [di, ti, ni] versus [dī, tī, nī]. Ve slovnících se však „tvrdá“ výslovnost tradičně značí jako [dy, ty, ny]. (Tento způsob zápisu byl zvolen i v ortoepické příručce VSČ II, nikoli ovšem ve VSČ I, kde se „tvrdá“ výslovnost slabik *di*, *ti*, *ni* zaznamenává jako [di, ti, ni], srov. VSČ I, s. 11.)

Zápis [dy, ty, ny] má pochopitelně své výhody i nevýhody. Jde vlastně o ústupek těm, kteří by si před užitím příručky pravděpodobně nebyli ochotni přečíst a pochopit principy fonetické transkripce a zápis bez užití ypsilon by pak „ze zvyku“ četli jako [dī, tī, nī], tedy tak, jak je to běžné u grafémů *di*, *ti*, *ni* v domácí slovní zásobě.¹⁶ Podle

¹⁶ Nepochopení základních principů fonetického přepisu dokládá následující dotaz, který byl adresován jazykové poradně ÚJČ (text e-mailu je ponechán v autentické podobě, vypuštěny byly pouze nepodstatné pasáže): „dobrý den, rád bych dal tento podnět ke změně pravidel psaní výslovností cizích slov ve slovnících a učebnicích. Vycházím z předpokladu, že výslovnost cizojazyčného slovíčka psaná v hranatých závorkách by měla co nejpřesněji vystihovat, jak se předmětné slovíčko vyslovuje. [...] Zarazilo mne však, že v hranatých závorkách se nevyskytuje ypsilon, ačkoliv jej některá cizí slova z hlediska české fonetiky mají. Domnívám se, že by bylo foneticky přesnější, a hlavně pro studenty cizích jazyků jednodušší, srozumitelnější a logičtější, užití v hranatých závorkách ypsilon tam, kde se v cizím slově z hlediska české fonetiky vyslovuje. „Monopol“ měkkého *i* ve fonetice, v hranatých závorkách, mi připadá nedůvodný. Logicky vzato, tam kde se vyslovuje v cizím slově tvrdé *y*, tam by se v hranatých závorkách taky mělo psát. Nebo ne? Uvádím příklady z angličtiny. Místo hranatých píší kulaté závorky. British, tradičně foneticky ('Britiš) (což by se mělo vyslovit jako ('Britiš)), fakticky se však vyslovuje jako ('Brityš); tea, tradičně foneticky (tí:), fakticky však (ty:); money (mani), podle mého názoru správněji by mělo být (many), neboť se to taky tak vyslovuje. [...] Na vlastní uši jsem zažil, že se cizinci učí z českých učebnic nesprávnou výslovnost ve výše předvedeném smyslu. [...] Nemám pravdu? Proč tvrdit, že se vyslovuje di, ti, ni, když se vyslovuje dy, ty, ny? To přeci nemá logiku. Bylo by možné to změnit?“ Jak z citovaného e-mailu jednoznačně plyne, autor

autorčiných zkušeností s výukou studentů (na nelingvistických oborech vyšší odborné školy) a především na základě práce s laickými tazateli v jazykové poradně se lze domnívat, že překonat tento návyk je mnohdy velice obtížné, a to i po několikátém vysvětlení dané problematiky. Z tohoto úhlu pohledu by se ve slovnících a příručkách určených pro širokou veřejnost způsob transkripce [dy, ty, ny] pro „tvrdou“ výslovnost mohl jevit jako nutný. Dále budou naznačeny jiné možnosti řešení této otázky.

Užívání ypsilon v hranatých závorkách utvrzuje v mylném (avšak velmi rozšířeném) názoru, že v češtině je ve výslovnosti rozdíl mezi měkkým *i* a tvrdým *y* a že odlišnost ve výslovnosti mezi skupinami [dɪ, tɪ, nɪ] oproti [dʲɪ, tʲɪ, nʲɪ] spočívá právě v „měkkosti/tvrdosti“ vokálu *i/y*. Fakt, že ve výslovnosti tyto skupiny neodlišují vokály, ale konsonanty, je v některých příručkách zastřeno i způsobem, jakým jsou přepisovány „měkké“ skupiny. Např. v SSJČ, SSČ a NASCS byla totiž pro zápis kombinace palatální explozíva + vokál *i* zvolena forma [dɪ, tɪ, nɪ], která v běžné fonetické transkripci označuje kombinaci s explozivou alveolární. Pro člověka, který se někdy setkal s principy fonetické transkripce, může být tato forma přinejmenším nepochopitelná a matoucí. Totéž platí i pro všímavého uživatele PČP – zatímco v apelativním pravopisném slovníku je zvolen stejný způsob transkripce jako v SSJČ, SSČ atd. (např. *dikobraz* [dy- i di-]), v seznamu rodných jmen na konci akademického vydání PČP se „měkké“ skupiny přepisují jako [dʲɪ, tʲɪ, nʲɪ], srov. např. jméno *Adina* [-dʲɪ-]. V příloze SSČ obsahující seznam rodných jmen je však u stejného propria uvedena podoba [-di-]. Nelze pak vyloučit, že tento nesoulad může uživateli příruček způsobit obtíže.

Jedním z postupů, které se nabízejí, je uvádět ve slovnících u těchto skupin v hranatých závorkách pouze daný konsonant a následující vokál nikoli, tj. např. *dikobraz* [d- i d-] (tento přístup zvolili např. autoři vznikajícího Slovníku současného slovenského jazyka; v tomto díle bude tedy u hesla *diéta* zvuková podoba přepsána jen jako [d-], heslo *antipatia* jako [-t-t-]).¹⁷

Dalším řešením, které by navíc bylo výhodné tím, že by odpovídalo české fonetické transkripci, by bylo užít pro vokál *i* znak [ɪ]. „Tvrdá“ výslovnost by se tedy zapisovala jako [dɪ, tɪ, nɪ] a „měkká“ jako [dʲɪ, tʲɪ, nʲɪ]. Neobvyklý znak [ɪ] by mohl uživatelům „bránit“ čist zápis [dɪ, tɪ, nɪ] automaticky „měkce“, případně je „upozornit“, že je vhodné se seznámit s transkripčními pravidly a vysvětleními, která jsou uvedena na začátku příručky. Tento znak však není použitelný u dlouhých *i*-ových vokálů, které je nutné z fonetického hlediska zapisovat jako [i:], nikoli [ɪ:] (od krátkého *i* se české *i* totiž liší nejen kvantitou, ale i kvalitou, kterou je třeba v transkripci pak též zohlednit). Toto řešení by přicházelo v úvahu zřejmě hlavně tehdy, pokud by se v celém slovníku užívala (nijak nezjednodušená) česká fonetická transkripce.

K očekávatelné námitce, že užívat nezjednodušenou fonetickou transkripci by bylo pro uživatele slovníku nesrozumitelné a příliš zatěžující, lze podotknout, že mj. na

návrhu se s uváděním výslovnosti setkává ve své praxi běžně a zná alespoň základní lingvistické termíny, nejedná se tedy o zcela náhodného a naprosto nepoučeného uživatele slovníků.

¹⁷ Srov. koncepcie tohoto slovníku: <http://juls.savba.sk/attachments/oddelenie_sucas_lexikologie_napln_koncepcia.pdf> (cit. 18. 4. 2013).

základě zkušeností především z jazykové poradny se jeví tato obava jako důvodná, avšak pokud se podíváme do slovníků jiných jazyků (např. německých nebo anglických), zjišťujeme, že v nich se lze obvykle setkat s daleko „složitějšími“ transkripčními systémy, leckdy plně respektujícími mezinárodní fonetickou transkripci IPA. Pokud se uživatelé těchto příruček chtějí o výslovnosti poučit, pravděpodobně se budou nuceni rovněž seznámit s užitými transkripčními pravidly, ne vždy bude pro laika přepis srozumitelný „intuitivně“. Užití české fonetické transkripce pak může být výhodné i proto, že uživatel snáze přivykne znakům, s nimiž se setkává např. v překladových slovnících.

Ať již autoři slovníků budou užívat jakýkoli transkripční systém, principy přepisu zvukové podoby by měly být jasně a v úplnosti uvedeny, a to nejlépe na začátku příručky v rámci všeobecných výkladů. V žádném z citovaných slovníků (tj. SSJČ, SSČ a NASCS) ani v PČP však nenalezneme např. informaci o tom, zda je „měkká“ výslovnost skupiny *di* značena jako [di], nebo jako [d̥i]. Uživatel tedy tuto zásadu musí odvodit z kontextu, např. u slov typu *dikobraz*, u nichž je možná podoba jak „tvrdá“, tak i „měkká“.

4.8. Znak *y* (jinde než ve skupinách *di*, *ti*, *ni*)

V jakkoli zjednodušené české výslovnostní transkripci není opodstatněné psát znak pro ypsilon jinde než ve skupinách *di*, *ti*, *ni*. Ani v tomto ohledu však nejsou příručky ve shodě. Zatímco např. NASCS nebo VŠČ II přepisují hláskovou skupinu [ki] u slov *blanquismus* a *curaçao* s náležitým samohláskovým grafémem, SSJČ a akademická PČP transkribují *blanquismus* jako [-ki-], avšak *curaçao* jako [kyraso]. Psaní ypsilon zde není odůvodněné ničím pro češtinu relevantním, protože se zde nevyskytuje ani v grafice. Na užívání grafému *y* ve výslovnostní transkripci v PČP poukázal již např. O. Uličný (1993, s. 66; 2006, s. 293)

4.9. Vokální kvantita

V české fonetické transkripci se dlouhé samohlásky označují příslušným grafémem, za nímž je umístěna dvojtečka, např. [i:], [e:]. Pro běžnou lexikografickou praxi může být tento zápis poněkud neúsporný, z fonetického hlediska je nezbytný zvláště tehdy, když je potřebné v transkripci vyznačovat např. také realizace polodlouhých vokálů, tj. [iː], [eː] atp. Tuto možnost však výkladové slovníky nevyužívají. Zvláště tehdy, pokud se i v jiných ohledech nebudou plně respektovat zásady české fonetické transkripce, není na tomto značení nezbytné trvat a je možné zvolit uživatelsky příjemnější čárku nad vokálním grafémem, která se užívá v běžných textech a ve všech zde analyzovaných příručkách (tedy i ve VŠČ I a II). Nepříjemný by byl pouze kroužek nad písmenem, který někteří nepoučení uživatelé češtiny vyžadují psát automaticky všude tam, kde se hláska [u:] vyskytuje jinde než na počátku slova. (V poradenské praxi se lze někdy setkat dokonce s tvrzením, že vokály označované v písmu jako *ú* a *ů* se odlišují i ve výslovnosti.)

4.10. *Sekvence* ou, au, eu

Z fonetického hlediska je náležité v transkripci rozlišovat, zda dva za sebou následující samohláskové grafémy označují diftong, nebo zda jde o tzv. hiát, čili dvojslabičné spojení dvou samostatných vokálů (mezi nimiž je slabičná hranice a na morfematickém švu se zde může rovněž realizovat ráz). V neutrální domácí slovní zásobě se vyskytuje pouze jeden diftong (*ou*). V běžných slovnících nebude zřejmě téměř zapotřebí jej v transkripci zachycovat (výjimku by mohly tvořit např. homografy *proudit* [próuďit], *téct proudem* a *proudit* [prožúdit] / [prouďit], *důkladně vyudit*), v přejatých slovech se objevuje pouze výjimečně. V lexiku cizího původu zaznamenáváme další dva diftongy, a to *au* a *eu*. Zvláště sekvence *eu* je pocítována v některých slovech jako jednoslabičná, jinde jako dvojslabičná, existují i výrazy, u nichž mezi mluvčími nepanuje v tomto ohledu shoda (VŠČ II, s. 39, uvádí např. slovo *pneumatika*). Z tohoto důvodu by bylo i v běžných slovnících výhodné spojení dvou samohláskových písmen, které označuje diftong, odlišovat od hiátového spojení v grafice vrchním spojovacím obloukem (tj. např. [ēū]; jde o stejný symbol jako u znaků pro znělé afrikáty [ďž] a [ďẓ̌], viz 4.2).

4.11. *Ráz*

Problematika výslovnosti tzv. rázu by si zasloužila ve slovnících obecně více pozornosti. Ačkoli např. autoři NASCS výslovnost s rázem kromě výjimek neoznačují, „protože je českému uživateli jazyka běžná“ (NASCS, s. 8; obdobné vyjádření se nachází i v SSČ, 1978, s. 781), zvláště u cizích slov vznikají v tomto ohledu u mluvčích někdy pochybnosti (např. v případě slova *interakce* nalezneme informaci o výslovnosti pouze ve VŠČ II), jak dokládají některé dotazy došlé do jazykové poradny ÚJČ.

Označování (potenciálního) výskytu rázu na začátku všech slov začínajících na samohlásku by bylo zřejmě neúčelné a zbytečně komplikující. Nanejvýš vhodné by však bylo označovat možný výskyt rázu uvnitř slov (tj. např. na švech složenin), a to tradičním znakem pro ráz [ʔ], nikoli spojovníkem, lomítkem, dlouhou svislou čarou¹⁸ atp., které lexikografická díla obvykle používají ke zcela jiným účelům (vynechání části slova – viz 4.7; zápis variant atd.).

4.12. *Přepis slov, která v grafice obsahují spojovník*

U výrazů cizího původu, v nichž se v grafické podobě vyskytuje spojovník, není vhodné znak spojovníku přenášet i do přepisu výslovnosti. Jednak neodpovídá žádné zvukové jednotce, jednak se obvykle užívá pro vynechanou část slova, kterou není nutné foneticky zaznamenávat (nenáležité se spojovník vyskytuje např. ve VŠČ II u hesla *džiu-džitsu*, jehož zvuková podoba je transkribována jako [žiju-žicu], přičemž

¹⁸ Zápis typu [brom | acetón] může vzbuzovat dojem, že jde o realizaci pauzy a/nebo přízvuku uprostřed slova.

v tabulce užitě transkripce v úvodu této příručky se význam spojovníku vůbec nevysvětluje). Jako problematické se jeví, kdy části spojené v grafice spojovníkem transkribovat dohromady jako jedno slovo a kdy zvláště oddělené mezerou. Hlavním kritériem by zřejmě měl být počet slovních přízvuků – pokud má ve výslovnosti každá z částí svůj vlastní slovní přízvuk (tvoří více než jeden přízvukový takt), je mezera v přepisu náležitá. Tato realizace se bude vyskytovat především tam, kde spojovník odděluje dvě plnovýznamové, nezkrácené, „plnohodnotné“ části (např. ve výrazu *combine-painting*,¹⁹ nikoli však ve slově *e-mail*). Psaní dohromady by se v transkripci uplatňovalo tehdy, pokud výraz tvoří jediný takt (má jeden slovní přízvuk, např. *in-line*). U sporných případů, kdy připadá v úvahu realizace s jedním i s více přízvuky (v závislosti na okolí atd.), se přihlédně k celkovému počtu slabik (pokud jsou obě části jednoslabičné, je zřejmě pravděpodobnější výskyt s jedním přízvukem, např. *snack–bar*), plnovýznamovostí a nezkráceností složek částí, analogickým případům atp. U menšího počtu hesel bude zřejmě záležet i na jazykovém citu zpracovatele, ovšem určitá míra nejednotnosti v tomto ohledu nebude z uživatelského hlediska činit problémy.²⁰

Tatáž pravidla lze pak aplikovat i v dalších případech vícesložkových výrazů, např. *au-pair* lze v češtině zapisovat i bez spojovníku jako *au pair*, grafický rozdíl mezi oběma variantami však na výslovnostní podobu nemá žádný vliv.²¹

4.13. Označování slabikotvornosti

Zvláště v nefoneticky zaměřených příručkách není v transkripci zvykem jakkoli speciálně označovat písmena, která reprezentují slabikotvorné souhlásky (srov. např. v SSČ a v NASCS heslo *hamburger*, u něhož se uvádí pouze přepis [-gr] bez vyznačení slabikotvornosti). Tato informace by mohla být přínosná zejména některým nerodilým mluvčím, české rodilé mluvčí neobeznámené s tímto jevem by však spíše mohla mást. Navíc je problematické, jakým symbolem slabikotvornost značit – v bohemistice poměrně zažitý kroužek pod písmenem, který užívá např. i VSČ II (srov. zde např. heslo *byronismus* [bajrɲymz-]), není z hlediska fonetické transkripce náležitý, uživatel znalý symbolů IPA by z takovéhoho zápisu vyvodil, že jde o realizaci neznělého,

¹⁹ Výtvarnický termín *combine-painting* uvádí např. NASCS, výskyt spojovníků ve výslovnostním přepisu [kembajn-pejntyn-], který se zde uvádí, je velmi matoucí. První z nich nemá funkci žádnou, zcela jistě neoznačuje vynechanou část slova, ačkoli jeho užití může vyvolat mylný dojem, že zastupuje *e*, které se vyskytuje v grafice. Druhý spojovník pak nahrazuje pouze jeden koncový grafém, čímž se žádné úspory místa nedocílí (k tomu srov. také 4.15), avšak nelze vyloučit, že takovýto zápis bude některými uživateli nesprávně pochopen jako signál, že se v češtině podobně jako v angličtině v tomto případě nevyslovuje koncová velární explozíva zapisovaná jako *g*.

²⁰ Nejednotnost ve zpracování totožných hesel lze zaznamenat např. mezi VSČ II, která výraz *power-play* transkribuje jako [ˈpauɹ ˈplej] s mezerou, a NASCS, který totéž slovo přepisuje jako [pauerplej] bez mezery, ostatní rozdíl jsou ponechány stranou. Ve VSČ II je nadto pozoruhodné, že výraz *by-pass*, který označuje jako citátový, transkribuje jako [ˈbajˈpás], tj. se dvěma hlavními slovními přízvuky, avšak dohromady bez mezery.

²¹ Psaní dohromady je pak v transkripci vhodné rovněž u dalších vícesložkových výrazů, u nichž se v grafické podobě spojovník nevyskytuje, srov. např. heslo *à la*, jehož výslovnost je ve VSČ II, PČP nebo NASCS transkribována bez mezery jako [ala].

nikoli slabikotvorného *r*. Patříčné označení slabikotvorných hlásek, tj. [r], [l], [m], [n], by pak v nepoučených uživatelích mohla vzbuzovat dojem přízvučnosti dané slabiky atp.

Slov typu *byronismus*, u nichž zřejmě nebude mezi českými rodilými mluvčími panovat jednota v pocitu, kolikaslabičná jsou, bude pravděpodobně pouze velmi malé množství. Je navíc otázka, zda je potřebné tento drobný rozdíl (pro některé mluvčí možná i neidentifikovatelný) zachycovat a v příručkách doporučovat např. pouze výslovnost se slabikotvornou souhláskou, tj. [ba jr niz mus], a nikoli bez ní, tj. [bajr niz mus].²² Zvláště v běžných příručkách určených pro širokou veřejnost proto není nutné slabikotvornost vyznačovat.

4.14. Zápis přízvuků (v citátových výrazech)

Dalším jevem, který by měla koncepce uvádění výslovnosti v jakémkoli lingvistickém díle zohlednit, je zápis přízvuků. Nejde zde o to, jakým znakem přízvuk zachytit (je obvyklé a účelné užívat svistou povýšenou čárku před přízvučnou slabikou), ale zda vůbec k označování přízvuků přistoupit. U naprosté většiny slovní zásoby by totiž tato informace byla nadbytečná, protože čeština klade přízvuky pravidelně na první slabiku slova (a to i u přejatých výrazů, srov. VSČ II, s. 27). Výjimku podle VSČ II tvoří tzv. citátové výrazy, které „si plně zachovávají cizí povahu (obvykle i cizí přízvuk a délku samohlásky)“ (VSČ II, s. 17) a jejichž zvuková podoba „se blíží výslovnosti v jazyce původním“ (VSČ II, s. 30). Problematické je stanovení hranice, která slova (slovní spojení) za citátové výrazy ještě považovat a která již nikoli.²³ V tomto ohledu lze spatřovat velké rozdíly mezi ortoepickou kodifikační příručkou VSČ II a novějšími slovníky (např. SSČ, NASCS). Zatímco VSČ II výrazy typu *chargé d'affaires* za citátové považuje a kodifikuje pouze výslovnost s přízvukem na poslední slabice: [šaržéda'fér],²⁴ novější zdroje uvádějí transkripci bez označení přízvuků: [šaržé dafér], předpokládají tedy zřejmě umístění přízvuků na prvních slabikách, tj. zvukovou podobu [šarže: 'dafer].²⁵ Jako problematický se rovněž jeví celkový přístup VSČ II

²² Mezery v transkripci zde vyznačují hranice jednotlivých slabik (uvedené umístění některých slabičných hranic však nemusí být jediné možné). U slov tohoto typu se také bude pravděpodobně projevat přirozená tendence k odstranění slabikotvorných hlásek; u výrazu *byronismus* se tak bude zřejmě uplatňovat podoba s vokálem *o* [bajronizmus], srov. také heslo *byronizmus* s jedinou výslovnostní podobou [bajrony-] v NASCS, obě možnosti uvádí např. SSJČ.

²³ Podrobněji viz např. Hrbáček (1971, s. 28–29). Jednoznačným kritériem není např. víceslovnost, protože citátovou povahu si zachovávají i některá jednotlivá slova (srov. VSČ II, s. 17; jedná se zde např. o výraz *fond* [fo:m] ve významu ‚zadní sedadlo v kočáře‘ nebo ‚pozadí‘), ani např. neschopnost vyjadřovat syntagmatické vztahy (VSČ II považuje za citátový výraz i spojení *happy end*, přičemž uvádí jeho výslovnostní podobu i ve druhém pádě, tj. *happy endu* [-du], totéž platí pro již zmiňovaný výraz *fond*), a již vůbec ne nulová pravopisná adaptace (za citátový výraz nepovažuje VSČ II např. slovo *entrée*).

²⁴ U tohoto výrazu je realizace [šaržéda'fér] v češtině zřejmě nepravděpodobná; pokud někteří čeští mluvčí budou přízvukovat poslední slabiku, zřejmě dojde k rozdělení na dva přízvukové takty a přízvuk ponese zároveň i slabika [ša].

²⁵ V SSČ (2003, s. 642) se v zásadách pro zpracování slovníku uvádí, že slovní přízvuk se označuje pouze v omezeném počtu případech, a to zvláště u cizích slov a spojení citátové povahy, pokud není na první slabice. Označení přízvuku nalezneme např. v hesle *à jour* [a 'žúr]. NASCS zřejmě přízvuky vůbec neoznačuje,

k výslovnostní kodifikaci citátových výrazů – pokud se zde za správnou považuje pouze „výslovnost jazyka, z něhož bylo slovo přejato, nebo výslovnost blížká“ (VŠČ II, s. 30), zachovává se umístění přízvuků a délky vokálů, a zároveň se však za porušení citátového charakteru nepokládá nahrazení některých cizích hlásek českými (např. francouzského uvulárního *r* českým alveolárním; viz VŠČ II, s. 30), je výsledkem jakýsi kompromis, který neodpovídá ani českým, ani cizím obecným výslovnostním pravidlům.

Za citátovou výslovnost by tedy bylo vhodné považovat pouze podoby, v nichž mluvčí opravdu napodobí se vším všudy zvuk slova/spojení v původním jazyce (nejen umístěním přízvuku, ale i kvalitou hlásek atp.). Pokud se takováto realizace (nejčastěji se pravděpodobně bude jednat o větná spojení typu *cherchez la femme, ora pro nobis*) vyskytne v jinak českém textu, bude vnímána jako tzv. přepínání/míšení kódů a není na místě ji v nespécializovaných slovnících české slovní zásoby uvádět. Pokud se výraz začne začleňovat do češtiny např. tím, že se jeho zvuková podoba v úzu začne jakkoli přizpůsobovat češtině, začne se skloňovat atp., je podle názoru autorky pravděpodobné, že bude souběžně existovat větší množství různých výslovnostních podob, které by nebylo účelné v příručkách zachycovat (navíc výzkum výslovnosti takovýchto výrazů by byl jen obtížně proveditelný). Obzvlášť pokud bude mít slovník kodifikační ambice, bylo by zřejmě u pravopisně neadaptovaných výrazů typu *chargé d'affaires, à jour, entrée* nejvýhodnějším řešením doporučit výslovnost odpovídající obecným zásadám výslovnosti slov cizího původu (viz např. VŠČ II, s. 27–30), tj. s přízvukem na prvních slabikách, který by tedy bylo zbytečné zachycovat (tento přístup pravděpodobně zvolili i autoři NASCS).²⁶

Rozlišovat podle míry adaptace tři různé kategorie (slova přejatá, citátové výrazy a výrazy citované z jiných jazyků), jak činí Hrbáček (1971, s. 29), se jeví v lexikografické praxi jako obtížně proveditelné. Ve zvukové rovině navíc Hrbáček navrhuje, aby ortoepická kodifikace připustila u citátových výrazů jistou míru počestění:

„Ortoepická kodifikace v oblasti citátových výrazů by měla podle našeho názoru vycházet z přechodného postavení citátových výrazů mezi výrazy citovanými z cizích jazyků a slovy přejatými. U slov přejatých se důsledná výslovnost podle pravidel původního jazyka pocituje jako násilná, nepřirozená, kdežto u citátů v cizím jazyce je naopak původní cizí výslovnost příslušného jazyka zcela na místě (srov. B. Havránek – A. Jedlička, *Česká mluvnice*, Praha 1970, s. 50). U citátových výrazů, které jsou sice výrazivem cizím, ale patří k slovní zásobě intelektuálních vrstev uživatelů českého jazyka, by jistá menší zvuková modifikace (zvl. pokud jde o přízvuk a realizaci hlásek odlišných od hlásek českých) připuštěna být mohla.“ (Hrbáček, 1971, s. 29)

což implikuje u všech hesel pravidelné umístování přízvuků na první slabiky slov; s kategorií citátová výslovnost se zde tedy vůbec nepracuje.

²⁶ Pojetí výslovnosti citátových výrazů ve VŠČ II podrobil kritice již např. A. Stich (1982), a to zejména proto, že se zde kodifikují „ideální“ podoby, které jsou jen „přáním“ autorů a neodpovídají mluvní praxi (normě). Šlo mu především o kodifikaci samohláskové délky v citátových spojeních latinského původu, avšak i v případě přízvuků doporučoval počítat i s „adaptovanou“ výslovností: „Náznak řešení, které by bylo přijatelné i pro tyto případy, se ve *Výslovnosti* objevil jednou, a to v souvislosti se spojením jiného původu, totiž *pommes frites*, kde se počítá s možnou výslovností dvojí, přičemž obě se hodnotí jako spisovné: s výslovností citátovou a vedle ní i s výslovností adaptovanou.“ (Stich, 1982, s. 100) Dvojí výslovnost, kterou VŠČ II u hesla *pommes frites* uvádí, je [pom'frit] a citátová [pom'frit].

Pokud by se však u citátových výrazů zapsala výslovnostní podoba, v níž by se přízvuky i hlásky realizovaly „počeštěně“, jednalo by se o variantu, která plně odpovídá výslovnosti slov přejatých, tj. není zcela jasné, v čem by pak podle Hrbáčka spočívala odlišnost tzv. citátové výslovnosti. V praxi je však dobře představitelná např. situace, kdy český mluvčí realizuje francouzský výraz „kompromisně“, tj. bez užití původních nazalizovaných vokálů, avšak s přízvukem na poslední slabice. V případě takovýchto výrazů lze předpokládat, že výslovnostní úzus bude značně neustálený a ani široce deskriptivně pojaté lexikografické dílo nebude moci všechny existující varianty zaznamenat.

4.15. Úspora místa

Zvláště v tištěných slovnících je většinou potřebné zvolit co nejúspornější způsob zápisu zvukové podoby, aby nezabírala zbytečně mnoho místa v daném hesle. Obvykle se tedy přepisuje jen ta část slova, která je výslovnostně problematická. Vynechanou (neproblematickou) část slova zpravidla nahrazuje spojovník. Např. v SSSJČ však spojovník slouží při transkripci výslovnosti ke dvěma různým účelům (srov. SSSJČ, s. VIII): kromě zmíněné úspory místa (např. v hesle *consensus* je výslovnost zapsána jako [kon-zus]) označuje rovněž výskyt rázu uprostřed slova (např. *bezohledný* [bes-o-i bezo-]). Pro dva naprosto odlišné jevy by se z principu neměl používat stejný symbol, pro ráz by bylo vhodnější zvolit jinou, dosud nevyužitou značku (viz 4.11); pokud by však z hlediska uživatele nemohlo dojít k nedorozumění, bylo by i toto řešení přijatelné. Na základě podnětu od tazatele jazykové poradny (srov. Štěpánová, 2013b, s. 124) však bylo nalezeno heslo, v němž je užití spojovníku přinejmenším matoucí. Jedná se o slovo *laik*, které SSSJČ foneticky transkribuje jako [la-ik i lajk]. První ze zápisů se jeví jako velmi problematický. Možnost, že by zde spojovník označoval ráz a zpracovatelé slovníku tak doporučovali (vyslovitelnou) podobu [laʔik], je zcela nepravděpodobná. Zapsat tímto způsobem podobu [lajik] však neznamená ani úsporu místa (spojovníkem je nahrazeno pouze písmeno *j*),²⁷ ani zachování uživatelova pohodlí (z grafiky přítomnost vkladného *j* nevyplývá).²⁸

Zápis výslovnosti slova *laik* v SSČ (2003) jako [la/j/ik] ukazuje, jak snaha o co nejúspornější zaznamenávání vede ke snadné a při korekturách těžko odhalitelné chybě; náležitý zápis variant [lajik], [lajk] by totiž měl být [laj/i/k], v šikmých závorkách by se tedy mělo uvést až písmeno *i*, nikoli *j* (podrobněji viz Štěpánová, 2013b, s. 124).

²⁷ Podobně nelze o úspoře místa hovořit např. v případě uvedení výslovnostní podoby [-gár-, -gar-] v hesle *bodyguard* v NASCS, kde spojovník na koncích obou variant nahrazuje jen jedno písmeno, a stejně tak [dy-ko] u výrazu *disco* v PČPL. U hesla *airbag* v NASCS pak lze (snad neprávem) vynechání posledního grafému v přepisu [érbe-] přičítat nejistotě autorů, jakou z možných znělostních alternativ pro nepřímé pády uživatelům doporučit, tj. zda by měl genitiv znít [ʔe:rbegu], či [ʔe:rbeku].

²⁸ Podobně se jako uživatelsky málo vstřícný jeví zápis výslovnosti s rázem (respektive naznačení předělu mezi dvěma slabikami) v hesle *proudit* (ve významu ‚důkladně vyudit‘, nikoli ‚técť proudem‘) formou [-o-u-] (srov. např. SSSJČ a SSČ).

5. Závěr

Při tvorbě slovníků a dalších příruček obsahujících českou výslovnost by měl být v budoucnu kladen větší důraz na provázanost podoby grafické a zvukové. Pokud se např. (jako v případě PČP v roce 1993) přistoupí ke změnám pravopisných pravidel, které vyplývají do značné míry z evidentních posunů ve výslovnostní normě, měla by se současně připravit i aktualizovaná příručka ortoepická, případně kompletní ortografická i ortoepická pravidla sloučit do publikace jediné. Lze jen stěží akceptovat situaci, kdy je v různých zdrojích vznikajících na jednom pracovišti (téměř) současně možno nalézt odlišná doporučení a kdy není zcela jasné, existují-li příručky, které v oblasti výslovnosti zachycují aktuální uzuální/noremní podoby.²⁹ Dále by při vzniku koncepce jakéhokoli nového slovníku měl být kladen důraz i na jednotný, přehledný a jasný způsob transkripce, který by byl v úvodním poučení uživatelům detailně vysvětlen, a na systematický přístup k uvádění výslovnosti vůbec. Pokud jde o zvolení transkripčního systému, za zvážení stojí zejména to, zda by nejvýhodnějším řešením nebylo přece jen respektovat plně zásady nezjednodušené české fonetické transkripce. Zejména je však nezbytné fonetické podoby uváděné ve slovnících ověřovat v praxi pomocí sociolingvistických metod (ve shodě se S. Ondrejovičem, 2001, s. 112), jak už v českém prostředí v 80. letech 20. století prosazovali pracovníci fonetického úseku ÚJČ (srov. Buchtelová – Hůrková, 1981).

ZDROJE

- Internetová jazyková příručka*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2008–2013. Dostupné online na adrese: < <http://prirucka.ujc.cas.cz>>. Cit. 27. 8. 2013.
- Korpus Monolog 1.0*. Praha, 2012. Dostupný online na adrese: <<http://monolog.dialogy.org>>. Cit. 27. 8. 2013.
- Nová slova v češtině: Slovník neologizmů*. Praha: Academia, 1998.
- Nová slova v češtině, 2: Slovník neologizmů*. Praha: Academia, 2004.
- Nový akademický slovník cizích slov*. Praha: Academia, 2005.
- Pravidla českého pravopisu: Akademické vydání*. Praha: Academia, 1994.
- Pravidla českého pravopisu: Školní vydání*. Praha: Fortuna, 1999.
- Pravidla českého pravopisu*. Brno: Lingea, 2010.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia, 1978.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia, 2003.
- Slovník spisovného jazyka českého*. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1960–1971.

²⁹ Z přepisů zvukové podoby některých cizích slov je evidentní, že jednotlivé příručky je od sebe pouze nekriticky přebírají a možné posuny ve výslovnostní normě autoři nezkoumají a nezaznamenávají. Příkladem takového výrazu je *grapefruit*, u něhož VSC II kodifikuje podobu [grejpfрут], PČP, SSČ i NASCS uvádějí výslovnost [grejpfрут]. Obě varianty vycházejí z výslovnosti v angličtině, avšak je nanejvýš pravděpodobné, že se v českých projevech (i spisovných) vyskytuje velmi často varianta [grefpфruit], která je bližší grafické podobě. Z té vychází i (ve slovnících uváděná) varianta *grefp*. Podrobněji viz Štěpánová (2013b, s. 127).

V případě výrazu *zombie*, u něhož je v NASCS uvedena (podle autorčina názoru nenoremní) výslovnostní podoba [zombi], dochází pak dokonce k tomu, že se na základě zvukové podoby (buď velmi okrajové, nebo rozhodně ne jediné existující) stanovuje princip, podle něhož se má dané slovo skloňovat (viz příspěvek S. Kloferové, 2000). Podrobněji viz Štěpánová, 2013b, s. 129.

Slovník současné češtiny. Brno: Lingea, 2011.

Výslovnost spisovné češtiny I: Zásady a pravidla: Výslovnost slov českých. 2. vydání. Praha: Academia, 1967.

Výslovnost spisovné češtiny: Výslovnost slov přejatých. Praha: Academia, 1978.

LITERATURA

BUCHTELOVÁ, R. – HŮRKOVÁ, J. (1981): Z oblasti výzkumu spisovné výslovnostní normy. *Jazykovědné aktuality*, 18, s. 111–112.

HRBÁČEK, J. (1971): Citátové výrazy a jiné periferní lexikální prvky cizího původu v slovní zásobě češtiny. *Slovo a slovesnost*, 32, s. 26–34.

KLOFEROVÁ, S. (2000): Zombi(e), ale mumie. *Naše řeč*, 83, s. 104–105.

ONDREJOVIČ, S. (2001): Ortoepické v lexikografii. In: S. Ondrejovič – M. Považaj (eds.), *Lexicographica '99: Zborník na počesť Kláry Buzássyovej*. Bratislava: Veda, s. 108–113.

ŘÍHOVÁ, A. (2005): Jak si Češi říkají o croissant? *Naše řeč*, 88, s. 50–52.

STICH, A. (1982): Výslovnostní kodifikace přejaté slovní zásoby. *Naše řeč*, 65, s. 86–101.

ŠTĚPÁNOVÁ, V. (2013a): Nová možnost zkoumání (nejen) zvukové roviny jazyka – korpus Monolog. *Lingvistika Praha*, 2013. Dostupné online na adrese: <<http://lingvistikapraha.ff.cuni.cz/node/186>>. Cit. 27. 8. 2013.

ŠTĚPÁNOVÁ, V. (2013b): Výslovnost cizích slov, vlastních jmen, zkratk a některé další fonetické dotazy v jazykové poradně. *Naše řeč*, 95, s. 117–140.

ŠTĚPÁNOVÁ, V. (v tisku): K uvádění výslovnosti v českých výkladových slovnících. In: *Sborník z konference Slovník a používatel jazyka*, Kongresové centrum Smolenice SAV, 8. 10. – 10. 10. 2012.

ULIČNÝ, O. (1993): Jaké úpravy pravopisu a kdy? (Na okraj Pravidel českého pravopisu 1993). *Čeština doma a ve světě*, 2, s. 64–70.

ULIČNÝ, O. (2006): K teoretickým otázkám grafické adaptace přejatých slov v češtině. In: D. Čapková – L. Saicová Římalová (eds.), *Jazyk – jazykověda – komunikace: Výbor z lingvistického díla Oldřicha Uličného*. Praha: Karolinum, s. 292–295.

ZEMAN, J. (2008): *Základy české ortoepie*. Hradec Králové: Gaudeamus.

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Letenská 4, 118 51 Praha 1

<stepanova@ujc.cas.cz>